

Pieter Slaman

DE GLAZEN TOREN

DE LEIDSE UNIVERSITEIT 1970-2020

2021 Prometheus Amsterdam

© 2021 Pieter Slaman

Omslagontwerp Tessa van der Waals

Foto omslag Tentamen rechtsgeleerdheid in de Groenordhallen, 1990, Marc de Haan

Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 4730 3

Woord vooraf

Dit boek is geschreven in het uitzonderlijke jaar 2020. In februari werd onze dochter Eline geboren en in maart kwam het publieke leven stil te liggen in een poging om het virus COVID-19 te stoppen. Terwijl wij ons zorgen maakten om de gezondheid van anderen, en de universiteit zo goed en zo kwaad als dat ging haar werk voortzette, genoten wij thuis volop van de kans om Elines eerste jaar van dichtbij mee te maken. Intussen schreef ik dit boek.

Het was fijn om te weten dat Willem Otterspeer op hetzelfde moment werkte aan het vierde deel van zijn *Groepsportret met Dame* over de Leidse universiteit in de vierde eeuw van haar bestaan. We konden lezen en schrijven met elkaar en deden dat nu letterlijk. We konden elkaar niet vaak zien maar dat deed weinig af aan de gedeelde inspiratie en het plezier. Willem bruijst van goede moed en ervaring en het was dan ook een groot genoegen om met hem deze berg te bedwingen.

Juist recente geschiedenis laat zich moeilijk in woorden vangen vanwege de eeuwige onzekerheid van het nu. Ik ben daarom veel dank verschuldigd aan mensen die delen hebben meegelezen en me hebben geholpen met hun waardevolle commentaar: Douwe Breimer, Henk Jan de Jonge, Frans van Lunteren, D.P. den Os, Willem Otterspeer, Charlotte de Roon, Kees Schuyt en Johannes Tromp. Als er desondanks ongerechtigheden in het boek terecht zijn gekomen, zijn die uitsluitend de auteur aan te rekenen. Ik dank Jos van den Broek, Marc de Haan en Nicole Romijn, die het beeld bij het woord voegden. Student-assistent Dorien Jansen heeft uitstekend geholpen met bronnenonderzoek en transcripten van gesprekken.

Vanuit de Leidse universiteit heeft Carolien Metselaar zich veel moeite getroost om een mooie uitgave mogelijk te maken en Job Lisman deed dat vanuit uitgeverij Prometheus. De Leidse universiteit als geheel dank ik voor de gelegenheid en de volstrekte vrijheid om dit boek te schrijven.

Het was vreemd om het onderwerp van het boek zo weinig te kunnen bezoeken tijdens het schrijven. Inge was mijn dagelijkse steun, hulp en gezelschap. Aan kleine Eline, die nog een wereld te ontdekken heeft, draag ik dit boek op.

Inleiding

Een glazen toren

9

De Nederlandse universiteit stond rond 1970 op een kantelpunt in haar geschiedenis. De studentenrevolte, de scherpe maatschappelijke kritiek en het nieuwe democratische bestuur waren de zaken grondig aan het veranderen. De gesloten ivoren toren van weleer maakte plaats voor een toren van glas.¹ Iedereen moest kunnen zien wat daarbinnen gebeurde met de mensen en middelen die de samenleving beschikbaar stelde. Iedereen kon zich welkom voelen om met vragen en kritiek binnen te komen. En de geleerden in de toren kregen onbeperkt zicht op de buitenwereld. Zij moesten kunnen zien wat de vragen en problemen van de wereld waren, en het liefst ook met de antwoorden komen.

De universiteit had aan het einde van het millennium opnieuw een vermoeden dat ze op een kantelpunt stond, hoewel dat na jaren van bijna onophoudelijke verandering niet scherp te zien was. De minister had zijn handen afgetrokken van haar interne bestuur en de universiteit een grote autonomie gegeven. Ze kon en moest zichzelf gaan besturen als een onderneming. Het Nederlandse hoger onderwijs werd aangesloten op een enorme Europese onderwijsmarkt. Wie daar slim op inspeelde kon flink gaan groeien en zich inhoudelijk verdiepen. De mooie nieuwe kansen brachten wel hoge kosten met zich mee, in de vorm van verantwoordingsplichten rond de kwaliteit van onderzoek, onderwijs, bestuur en financiën. De glazen toren werd nu transparant, koel, zakelijk en hard als het moest.

De laatste jaren blijkt dat glas minder fijne kanten te hebben. Onvrede

kan eronder gaan broeien, de binnentemperatuur kan hoog oplopen. En op sommige plaatsen verdraagt het glas de druk niet goed en dreigt versplintering. De moderne universiteit staat daarom opnieuw voor fundamentele vragen over bijvoorbeeld de enorme omvang van haar gemeenschap en taken, en de hoge verwachtingen rond haar prestaties. Wie naar serene rust verlangt kan haar beter mijden. Binnen de toren groeit het verlangen naar nieuwe verandering.

10 Westerse universiteiten kregen de afgelopen vijftig jaar een fundamenteel ander aanzien. Hoe had het ook anders gekund? Terwijl de oude standensamenlevingen veranderden in kenniseconomieën, stelden zij het hoogste belang en de hoogste eisen aan de diensten van de universiteit. Daarom kwam een permanente stroom van hervormingen en reorganisaties op haar af. Zelfs wie het allemaal van dichtbij heeft meegemaakt zou makkelijk het overzicht verliezen. De bedoeling van dit boek is om iets van dat overzicht terug te winnen. Wat veranderde er, en waarom? En wat is de invloed geweest van de vele maatschappelijke en wettelijke verschuivingen op het leven aan de universiteit in Nederland? Het zijn bij uitstek vragen die een historicus kan beantwoorden. Maar huiverig als ze zijn voor het altijd chaotische hier en nu, zijn geschiedschrijvers van de universiteit tot dusver graag op enige afstand gebleven, in elk geval van de periode vanaf de jaren negentig. De studentenopstand van 1969 en de democratische bestuursstructuren die in 1970 werden ingevoerd konden nog wel op de nodige belangstelling rekenen. Maar de afbraak van diezelfde structuren, de opkomst van efficiënt en bedrijfsmatig management in de jaren negentig, de competitieve vormen van onderwijs- en onderzoeksfinanciering, de ingrijpende internationalisering van de laatste decennia: ze zijn meer beschreven door bestuurskundigen en juristen dan door historici.² De menselijke beleving ervan, de ontwikkeling van mentaliteit en gedrag, kortom de sociaal-culturele gevolgen van dat alles zijn daardoor wat duister gebleven.³ De bundelreeks *Universiteit en samenleving* van Leen Dorsman en Peter Jan Knegtmans is daarbij een lichtpunt geweest. Dit boek is bedoeld om nog een licht op te steken, en wel vanuit de Leidse universiteit.

De Leidse universiteit 1970-2020

De grote veranderingen van samenleving en wet sinds 1970 vormen het decor en de drijvende kracht achter het verhaal in dit boek. De Leidse universiteit is de plaats van handeling en haar gemeenschap van staf en studen-

ten speelt de hoofdrol. Er zijn allerlei inhoudelijke redenen voor die keuze, maar de belangrijkste is een historische. De focus op Leiden lag al in het eerste idee voor dit boek besloten. In 2021 voltooide emeritus hoogleraar universiteitsgeschiedenis Willem Otterspeer zijn reeks *Groepsportret met Dame* uit, een serie van vier boeken waarin hij vier eeuwen uit het bestaan van de Leidse universiteit voorbij liet trekken. Met persoonlijke karakterstudies en anekdotes wekte Otterspeer studenten, professoren en regenten tot leven in al hun menselijkheid, in al hun wijsheid en falen. Hij kon zo dicht bij hen komen doordat de academische gemeenschap tot in de vroege twintigste eeuw de omvang had van een klein dorp. Haar sporen lagen opgeslagen in forse, maar uiteindelijk overzichtelijke hoeveelheden archiefmateriaal en literatuur. Al bij aanvang van zijn werk wist Otterspeer dat een behandeling van de moderne universiteit grondig anders zou moeten worden aangepakt. Duizenden medewerkers en tienduizenden studenten lieten zich niet op een persoonlijke manier kennen. De stroom van mensen en teksten werd zo breed dat de geschiedschrijver een net met grove mazen uit zou moeten werpen, een net waarin alleen de zaken van het grootste gewicht bleven hangen. De universiteit veranderde niet alleen van omvang maar ook van aard. Het was jammer, maar bijna onvermijdelijk: in een beschrijving van de laatste vijftig jaar moest de historicus meer afstand nemen van individuele mensen en meer aandacht besteden aan grote institutionele en maatschappelijke veranderingen. Het vereiste een andere aanpak. Het is om deze reden dat Otterspeer besloot om zijn reeks te beëindigen bij het jaar 1975, bij het vierde eeuwfeest van de Leidse academie. Hij bedacht dat de geschiedschrijving wel moest worden doorgetrokken tot de huidige dag, maar niet door hemzelf. Zo ontstond het idee voor dit boek, een boek dat aansluit bij het *Groepsportret met Dame* in de behandelde plaats, periode en thema's, maar niet in opzet en stijl.

De Leidse universiteit bleek bij nader inzien een ideale plek te zijn om op zoek te gaan naar de gevolgen van de structurele veranderingen sinds 1970, het jaar waarin de Wet Universitaire Bestuurshervorming de democratie in het academisch bestuur bracht. Zij had het moeilijker om zich aan te passen aan de naoorlogse samenleving dan anderen. De kritiek op de 'ivoren toren', de maatschappelijke verwijten van geslotenheid, hooghartigheid en eigenzinnigheid troffen de oude klassieke universiteiten het hardst. Zij misten over de hele linie de praktische toegepaste geest die bijvoorbeeld Delft of Wageningen een glansrol kon geven bij de wederopbouw. Zij kenden ook niet de traditie van sociale emancipatie die bijvoorbeeld in de aard van Nijmegen of Amsterdam besloten lag. De hele erfenis

van academische ideologie, van sfeer en traditie stond een lenige aanpassing aan de nieuwe tijd in de weg. Volgens Willem Otterspeer en Jorrit Smit zakte de Leidse universiteit rond 1970 daardoor in een heuse identiteitscrisis.⁴ Om daar weer bovenop te komen moest ze op zoek naar een nieuw zelfbeeld, een nieuwe taakopvatting, een nieuwe aanpak. En dat gegeven maakt juist de Leidse universitaire gemeenschap interessant als onderwerp voor een boek dat zoekt naar de manier waarop de ingrijpende veranderingen aan de universiteit sinds 1970 werden beleefd en verwerkt.

Om de invloed van de veranderende wet en maatschappij op het leven aan de Leidse universiteit in beeld te krijgen, is dat leven opgedeeld in zes belangrijke bestanddelen ervan: onderzoeken, onderwijzen, studeren, besturen, bouwen en identificeren. Dat zijn ook de titels van de zes hoofdstukken van dit boek. Deze opzet maakt het mogelijk om dwars over de grenzen van faculteiten, vakgebieden en geledingen heen op zoek te gaan naar datgene dat de verspreide bewoners van de universiteit met elkaar deelden: een gezamenlijke beleving van veranderingen, reacties vanuit gedeelde waarden en een groepsidentiteit die steeds een nieuwe invulling kreeg. Met die blik krijgt de instelling als geheel in dit boek veel aandacht en is er nauwelijks plaats voor inhoudelijke ontwikkelingen in de vele tientallen wetenschapsgebieden, of voor individuele geschiedenissen. Ook zullen veel direct betrokkenen in dit boek hun eigen instituut of collega's missen. Met meer dan zeventig onderscheiden vakgebieden zou dat nauwelijks anders kunnen. 'Geen historicus kan de recente ontwikkeling van de universiteit, met alle divergentie en specialisatie in onderwijs en onderzoek, zelfstandig overzien en in een verhaal recht doen', zo schreven de samenstellers Henk Jan de Jonge en Willem Otterspeer in 2000 in het voorwoord van *Altijd een vonk of twee*, een bundel over de Leidse universiteit in de voorgaande vijftientig jaren.⁵ De auteur van dit boek probeert dat ook niet. Wel maakt die versplintering het nog interessanter om de vraag te stellen hoe de klassieke universiteit dat allemaal heeft verwerkt, zonder de gemeenschappelijke grond onder haar voeten te verliezen.

I

Onderzoeken

Leidse wetenschap tot 1970

13

In 1575 werd de Leidse universiteit opgezet als toren van waaruit de bezoeker alle elementen van het christelijke wereldbeeld kon overzien. De wetten van het goddelijke en van het wereldlijke, de theologie en de rechtsgeleerdheid, stonden centraal. Ze werden gevolgd door aloude kennis van de natuur en het menselijk lichaam. De variëteit was groot, maar professoren hadden een goed begrip van elkaars werk omdat dit goeddeels wortelde in gedeelde klassieke bronnen en gedachten. Het wetenschappelijke werk bestond vooral uit een grondige studie daarvan. De klassieke letteren en wijsbegeerte vormden de gemeenschappelijke basis van het werken en leren aan de universiteit. Het woord ‘universitas’ verwees niet zozeer naar het brede karakter van haar kennis, als naar de gemeenschap van studenten en geleerden en naar de eenheid van hun vakgebieden.¹

De wetenschappelijke revolutie van de zeventiende eeuw verbrak dit geheel. De Leidse universiteit bleef breed van opzet, dijde zelfs uit, maar de blik viel uit elkaar in tientallen beelden. Deze werden niet langer op een vergelijkbare manier tot stand gebracht. In de studie van de natuur ontdekten geleerden mechanische werkingen die in wetten en regels te vangen waren. Wie die regels doorzag, kreeg een fundamenteel nieuw begrip van de wereld, zelfs een werkelijke greep op de wereld. Voor het eerst ontstond het gevoel dat de eigen generatie verder zag dan de klassieken ooit gekund hadden. De belofte van controle van de mens over de natuur hing in de lucht. Natuurkundigen en medici gingen vooral in de negentiende

eeuw leunen op eigen experiment en waarneming. Ze werden proefnemers, modelmakers en zelfs voorspellers. Vol zelfvertrouwen gingen zij hun eigen weg.

De studies van het geschreven woord moesten geleidelijk toegeven dat deze spannende nieuwe mogelijkheden voor hen gesloten bleven. Sommigen deden verwoede pogingen, zeker, maar de werken van het goddelijke en van de menselijke geest lieten zich niet met algemeen geldende regels begrijpen. En zo raakte de universiteit in de tweede helft van de negentiende eeuw gespleten, als een boom met een dubbele stam. Een helft droeg kennis van de fysieke wereld (wiskunde en natuurwetenschap) en de werking en genezing van het menselijk lichaam (geneeskunde). De tweede stam droeg de geestelijke wereld van letterkunde, recht en religie.² Hoog in de boom verloren collega's elkaar gemakkelijk uit het zicht.

14 Rond 1970, het moment waarop de draad van deze geschiedenis wordt opgepakt, was de opdeling in de wetenschap ver gevorderd. In Leiden voltrok zich zelfs een boedelscheiding. Het experiment en de waarneming vroegen om meer ruimte, zodat de natuurkundigen en medici de polder tussen het Centraal Station en snelweg A44 in waren getrokken. Moderne zakelijke bouwwerken huisvestten er de wetenschap, die in de Engelse taal de naam *science* draagt. De geleerdheid of *scholarship* bleef achter in de voorouderlijke binnenstad.

Een antwoord op de vraag wat hier nu typisch Leids aan was, is daarmee nog niet gegeven. Breedheid van blik en scheiding van geesten doortrokken de hele westerse wetenschap. Alle Nederlandse klassieke universiteiten droegen er de sporen van. Wat typisch Leidse wetenschap was, verschilde per faculteit, per subfaculteit en werkgroep. Een veel te korte rondgang door het Leiden van 1970 kan een eerste indruk geven.

De tocht begint bij snelweg A44 bij Oegstgeest, waar de laboratoria van de Leidse faculteit van wiskunde en natuurwetenschappen uit het weiland verrezen. Hier bouwden de natuurkundigen nog altijd voort op het onderzoek bij zeer lage temperaturen, onder andere naar supergeleidende eigenschappen van materialen. Het cryogene onderzoek had Kamerlingh Onnes zestig jaar eerder een Nobelprijs opgeleverd en bleef nieuwe inzichten brengen. Hier kwamen de sterrenkundigen die onder De Sitter en Oort wereldfaam hadden verworven door hemellichamen en hun bewegingen in kaart te brengen, eerst aan de hand van hun uitgezonden licht en later met behulp van radiogolven. De biologen bestudeerden anatomie en gedrag van plant en dier, met behulp van een gigantische collectie van dode en levende exemplaren. De wiskunde was in de faculteit steeds meer een

verbindende rol gaan spelen. De theoretische natuurkunde, theoretische scheikunde en theoretische biologie waren wiskundig sterk aan elkaar verbonden en ontmoetten elkaar in het Centraal Rekeninstituut. Een instelling die ook haar diensten leverde aan sociale wetenschappers, die zwaarder op statistische berekeningen gingen leunen. Een nieuwe verbinder was ook de opkomende biochemie, de studie van moleculaire structuren die vele vakgebieden binnen de natuur- en medische wetenschap inhoudelijk nader tot elkaar bracht.³

Nu was de verbinding met de medici geen enorme stap, want de Leidse geneeskunde kenmerkte zich door een sterk natuurkundig karakter. Ze was meer theoretisch gericht dan andere faculteiten in het land. Het terrein van het Academisch Ziekenhuis viel uiteen in enerzijds een verzameling laboratoria voor onder meer fysiologie, anatomie en histologie (celleer) aan de Wassenaarseweg. Aan de overzijde van een sloot met een enkel bruggetje bevond zich het eigenlijke ziekenhuis met zijn praktisch gerichte, (poli-)klinisch onderzoek. Recentelijk was de aandacht van de medische wetenschap sterk verschoven van infectieziekten, voorheen volksvijand nummer één, naar ouderdoms- en welvaartsziekten. Succesvolle Leidse specialisaties richtten zich op hart en vaten, de strijd tegen kanker, afweerreacties in het bloed en de rol daarvan bij orgaantransplantaties. Immunoloog J.J. van Rood behaalde met dat laatste wereldroem in zijn vak.⁴

15

In de nieuwe faculteit sociale wetenschappen, verspreid over verschillende locaties van het Stationsplein tot de Hooigracht, kwamen jonge vakgebieden samen die ogenschijnlijk niet veel met elkaar van doen hadden. Sociologie, psychologie, culturele antropologie, pedagogiek, onderwijskunde en politieke wetenschappen combineerden onderzoekstradities van alfa en bèta. Antropoloog G.W. Locher was een cultuurhistoricus die gepromoveerd was bij Johan Huizinga; John van de Geer was een experimenteel psycholoog die statistische berekeningen uitvoerde op grote aantallen waarnemingen. Wat de vakken gemeen hadden, was een oriëntatie op de maatschappelijke uitdagingen van de moderne wereld en een gebrekkige erkenning door collega's in de aloude vakgebieden. De harde wetenschappelijke methoden van de natuurwetenschappen boden de meest begaanbare weg naar zulke erkenning. Die methoden waren zichtbaar in opmars aan de nieuwe faculteit.⁵

De trotse rechtsgeleerdheid in het Gravensteen en aan de Hugo de Grootstraat droeg nog de rijke sporen uit een tijd dat de Leidse faculteit de best betaalde en best toegeruste van Nederland was. De verzameling van

specialismen was bijna compleet. Kenmerkend was de grote aandacht voor de publieke dienst; Den Haag bleef altijd nog Leids achterland. Het staatsrecht, internationaal recht en de sterke banden met vroegere koloniën trokken de aandacht. Opvallend was ook dat de juristen hun formeel juridische vakken steeds meer waren gaan ondersteunen met maatschappelijk gerichte studies. Het staatsrecht kreeg zijn politicologie; strafrecht zijn criminologie, privaatrecht en handelsrecht hun economie.⁶ Hier stond de wieg van veel Leidse sociale wetenschappen.

De godgeleerde faculteit had een bijzondere vorm. De meeste hoogleraren verschilden principieel niet van collega's aan andere faculteiten, niet in hun aanstelling van overheidswege en niet in hun trouw aan ongebonden en zuiver wetenschappelijk onderzoek. Zij bedreven Bijbelwetenschap, kerk- en godsdienstgeschiedenis, filosofie en sociaalwetenschappelijk onderzoek naar religie enkel op grond van wetenschappelijke methode en kritiek. Hun eigen geloof of overtuiging mocht in hun werk niet doorklinken. Idealiter zou een student na jaren in hun nabijheid nog altijd niet in staat moeten zijn om te raden welke godsdienstige principes hun docenten er persoonlijk op na hielden. Naast deze publiek aangestelde 'staatshoogleraren' waren er de professoren benoemd door kerkgenootschappen, en die de voltooiing van hervormde en remonstrantse predikantsopleidingen verzorgden. Zij namen de dogmatische en praktische kanten van het predikambt op zich. Zo was verzekerd dat de staat zich nooit zou kunnen mengen in leerstellige kwesties van de kerkgenootschappen. De kerken hadden in Nederland hun handen vrijer dan de wetenschap.⁷

De letterenfaculteit was een breed verspreid eilandenrijk. Rond 1970 was dat nog letterlijk het geval omdat zij uitgestrooid was over gebouwen in de binnenstad. Veel stafleden hadden daar geen bureau omdat zij hun werk deden vanuit huis.⁸ Ook in meer figuurlijke zin was het een archipel. De grote landmassa's geschiedenis, kunstgeschiedenis en de Nederlandse taal- en letterkunde lagen tussen spaarzaam bewoonde eilandjes als assyriologie en bantoeïstiek. De meest gangbare verdeling van de specialismen was die tussen 'westerse' en 'niet-westerse' vakken. De Leidse letterenfaculteit had lang gefunctioneerd als nationaal verzamelpunt van kennis over de koloniën, en nadat Nederland zich uit Zuidoost-Azië moest terugtrekken bleef Leiden de plek bij uitstek waar de talen en culturen van Indonesië maar ook van bijvoorbeeld China, Japan en Korea konden worden bestudeerd. Een andere gangbare verdeling was die tussen de historische talen als oud-Javaans en oud-Aramees, tegenover de op moderne kwesties

gerichte regiostudies. Hoe de indeling ook werd gemaakt, de variëteit was het voornaamste kenmerk.

Het uit elkaar groeien van de verschillende wetenschappen is lang en diep betreurd, zeker ook in Leiden. Het vierde eeuwfeest in 1975 was een aanleiding om nog eens te verkennen wat de universiteit als geheel nog bestaansrecht gaf. Rector magnificus A.E. Cohen stelde berustend vast dat moderne onderzoekers vaak meer binding hadden met hun vakgenoten elders dan met hun Leidse collega's. De universitaire gemeenschap was toch inmiddels vooral een denkbeeldige gemeenschap geworden. Die berusting was nog van vrij recente datum. Tot voor kort was het ideaal van de *Civitas Academica* springlevend geweest, een streven naar gemeenschappelijkheid dat de universiteit vooral sinds de oorlog sterk in haar greep had gehouden en dat streefde naar eenheid van docent en student, van vakstudie en vorming, van alfa, bèta en gamma. Bij de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs van 1960 kreeg ook Leiden een 'centrale interfaculteit', waar de wijsbegeerte onderzoekers en studenten van alle faculteiten zou bedienen en zo een gemeenschappelijk filosofisch fundament voor de hele universiteit zou herstellen. Helaas mocht dat weinig baten; faculteiten bleven hun eigen filosofie cultiveren. De zoektocht naar het gedeelde bleef sterk kunstmatig.⁹

17

Toch zijn het nieuwe verbindingen die in dit hoofdstuk over onderzoek centraal staan. Leidse wetenschappers zouden tussen 1970 en 2020 weer nieuwe gemeenschappelijke grond vinden. Geconfronteerd met sterke groei en geldgebrek sloegen ze nieuwe wegen in, die elkaar weer vaker zouden kruisen. Soms als elkaars tegenstrevers in een onderlinge wedloop om geld en onderzoeksmogelijkheden. Soms als strijdmakers in een poging om minder afhankelijk te worden van een wispelturige overheid. En, bovenal, als collega's die zagen dat veel problemen van wetenschap en samenleving vroegen om bijdragen uit verschillende disciplines. Op zulke momenten was het geen zwakte, maar juist een kracht om de wetenschap in volle breedte op één plaats te hebben.

De moderne geschiedenis van onderzoek aan een Nederlandse universiteit is er in grote mate een van overheidsbeleid. Waar de wetenschap zocht naar vrijheid en expansie, waren het vaak de nationale en supranationale overheden die met hun geldstromen en sturingswensen de grenzen bepaalden. Daarmee is dit hoofdstuk een landelijke en Europese geschiedenis met een Leids gezicht, een lokale vertaling van grote (inter)nationale verschuivingen.

Grenzeloze vrijheid

Achteraf gezien is de universiteit tot ongeveer 1970 een Walhalla van vrijheid en welvaart geweest voor iedereen die zich op de wetenschap wilde storten. Onderzoekers hoefden zich niet veel van regels of van elkaar aan te trekken. Over geld of subsidies hoefde bijna niemand zich zorgen te maken. Met uitzondering van het natuurwetenschappelijke en medische onderzoek, waarbij dure instrumenten nodig waren, was er geen aparte onderzoeksfinanciering. Dat had een zekere logica: tot 1960 droeg de wet hoogleraren enkel op om hun studenten examens af te nemen. Meer niet. Omdat zij op de hoogste sport van de kennisladder stonden, hoefden zij aan niemand verantwoording af te leggen over hun werk. 'U bent niemands knecht,' kreeg psycholoog Johan Hendrik van den Berg te horen bij zijn aantreden.¹⁰ Onderzoek gebeurde in goed vertrouwen. Slechts informeel verwachtten de staat en de universiteit van de docent dat hij zich naast examens en colleges in zijn vak bleef verdiepen. 'Dat werd verondersteld, maar het werd je niet gevraagd, daar was men te beleefd voor,' zei slavist Karel van het Reve:

Mijn wetenschappelijk werk is mijn zaak. Omdat de overheid de wetenschap bevorderen wil wordt mij gevraagd of ik onderwijs aan studenten wil geven. Goed, dat neem ik dan aan en dan geef ik dat onderwijs. De overheid zorgt er dan voor dat mijn salaris zo groot is en de vakanties zo lang dat ik mij de rest van de tijd aan de wetenschap kan wijden.¹¹

De nieuwe Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs van 1960 bevestigde dat principe. Bij elke twaalf of twintig studenten die erbij kwamen, afhankelijk van de faculteit, gaf het ministerie automatisch geld voor een nieuw staflid dat ook weer tijd in zijn of haar aanstelling kreeg om onderzoek te doen, ongeveer 40 procent van de werktijd. Zo werd 90 procent van het universitaire onderzoeksgeld verdeeld op basis van studenteninstroom.¹² In feite bepaalden achttienjarigen zo goeddeels de universitaire onderzoeksagenda. Voor de sfeer onder de collega's was dat systeem weldadig. Omdat studenten in steeds groteren getale bleven komen, hoefden wetenschappers onderling niet te vechten om geld. In sommige vakgebieden ging de groei zo onstuimig dat afgestudeerden direct een baan als docent kregen aangeboden, zonder eis van academische promotie. Van onderlinge concurrentie was weinig sprake, na-ijver was meer een gevolg van botsende

karakters dan van zakelijk belang. ‘Leven en laten leven’, dat was de collegiale sfeer waarin werd gewerkt.¹³

Natuurlijk was er wel onderzoeksbeleid vanuit de regering, de spelverdeler die voorkomen wilde dat te veel instellingen in het land zich op precies dezelfde vakgebieden zouden richten. Dat zou te kostbaar zijn. Het ambtelijke en politieke proces van taken verdelen was voor de buitenwereld bijna onzichtbaar: het lag verstoep in het benoemingsbeleid voor hoogleraren en lectoren. De hoogste docentenrangen werden tot 1993 aangesteld door de Kroon, niet door het universiteitsbestuur. Dat betekende dat een universiteit niet zelf bepaalde welke vakgebieden zij in huis haalde. Soms kreeg een instelling helemaal niet wat zij wilde. Een Leidse poging om een economische faculteit op te richten faalde in 1961 omdat de minister dit vak in Rotterdam wilde samenbrengen.¹⁴ En soms kreeg een instelling ook wat zij helemaal niet wilde: Leiden kreeg in 1946 tegen haar zin een hoogleraar wijsbegeerte die priester was, F.L.R. Sassen. Hoe kon iemand zich nu vrij aan de wetenschap wijden, als hij onder bisschoppelijk gezag stond, zo vroegen de bezorgde curatoren zich af?¹⁵

19

En daarmee komt de hooggestemde rechtvaardiging van de wetenschap in beeld. Leiden presenteerde zich na de Tweede Wereldoorlog zelfbewust als een onderzoeksuniversiteit, waar het onderwijs stelde op het wetenschappelijke werk. En dat was in wezen niets minder dan een zoektocht naar Waarheid en Gerechtigheid, volkomen vrij van de druk van politiek, commercie of religie. Steeds opnieuw werd het in het licht gezet van de hoge morele waarden, waarvoor het professoren- en studentenverzet in de oorlog pal had gestaan.¹⁶ ‘Een lichtend en bezielend orgaan van het groote cultuurgeheel van ons volk en van de wereld te zijn,’ dat was de bedoeling volgens de godgeleerde H. Kraemer.¹⁷ Wie mocht, wie durfde dit orgaan de les te lezen?

Crisis

En toch raakte deze idylle rond 1970 grondig bedorven. Inmiddels leek alles aan het wetenschapswerk verkeerd te zijn, als men pers, politiek en studenten moest geloven. Het was een vreemde gewaarwording, om professor Posthumus Meyjes tijdens het lustrumcongres in de Pieterskerk van de kansel gestuurd te zien worden door boze studenten. Zij wilden melden dat de bijeenkomst, ja, de hele universiteit was gemanipuleerd door het bedrijfsleven.¹⁸ In 1971 probeerde de universiteitsraad te beletten dat de ge-

1.1 Het lustrumcongres in de Pieterskerk tegen een decor van protest, juni 1970. Foto Academisch Historisch Museum, Leiden.

vierde bloedonderzoeker Van Rood een grote onderzoekssubsidie zou aanvragen van het Amerikaanse leger. Leidse kennis mocht niet worden ingezet in Vietnam.¹⁹ Tegelijk deed de Algemene Rekenkamer onderzoek rond de vraag hoe Nederlandse universiteiten en hogescholen jaarlijks een half miljard gulden onderzoeksgeld gebruikten. Op dat punt had niemand enig overzicht, en de oplopende kosten wekten argwaan. Nu begon ook de landelijke politiek zich actief met de richting en de moraal van wetenschappelijk onderzoek te bemoeien. Wetenschapsminister Trip waarschuwde dat onderzoek ‘kan gebruikt worden voor doeleinden, die velen maatschappelijk verwerpelijk vinden, zoals bijvoorbeeld oorlogvoering of steun aan dictaturen. Subtieler en vaker wordt wetenschappelijke kennis echter technisch toegepast voor wat worden verondersteld goede doelen te zijn, terwijl dan achteraf blijkt, dat er ook kwade gevolgen uit voortvloeien.’²⁰ De regering vond het onderwerp te belangrijk geworden om aan onderzoekers over te laten, ze wilde invloed. De universiteiten zagen hun academische vrijheid tot in de kern bedreigd.

En dan was er nog het geld. Om de grote sprongen in de wetenschap en de ruime verdrievoudiging van de studentenaantallen sinds 1950 bij te benen, pompte de regering kwistig geld in het wetenschappelijk onderwijs.